

Нуралиева М.Т.

**КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИН Б.М. ЮНУСАЛИЕВГЕ ЧЕЙИН ИЗИЛДЕНИШИ
ЖАНА Б.М. ЮНУСАЛИЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮ**

Нуралиева М.Т.

**ИССЛЕДОВАНИЕ КЫРГЫЗСКИХ ДИАЛЕКТОВ ДО Б.М. ЮНУСАЛИЕВА
И ИССЛЕДОВАНИЯ Б.М. ЮНУСАЛИЕВА**

M.T. Nuralieva

**STUDY TO KYRGYZ DIALECTS B.M. YUNUSALIEV AND
RESEARCH B.M. YUNUSALIEV**

УДК: 894.71/3/345

Макалада кыргыз диалектилеринин изилдениши жана Б.М. Юнусалиевдин кыргыз диалектилери боюнча эмгектеринде берилген маалыматтар каралган.

В статье рассматриваются исследования кыргызских диалектов и даётся информация о кыргызских диалектах в трудах Б.М. Юнусалиева.

The article reviews studies kyrgyz dialects and provides information about kyrgyz dialects in the writings of B.M. Yunusaliev.

Кыргыз диалектилеринин изилдениши, Б.М. Юнусалиевдин берген маалыматтарына караганда, Октябрь революциясына чейин эле башталган. Революцияга чейинки мезгилде кыргыз диалектилери жөнүндө атайын эмгек жарыяланбаса да казак окумуштуусу Ч. Валиханов менен орус окумуштуусу В.В. Радловдун кыргыз тили боюнча топтоп, жарыялаган эмгектеринде диалектилик материалдар да камтылган.

“Демек, В.Радловдун жарыялаган тексттерине карай, биз мындан жүз жыл мурда түндүк диалектинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзө алабыз” – деп¹ жазган Б.М.Юнусалиев.

Октябрь революциясынан кийинки кыргыз диалектилеринин изилдениш башатын Б.М.Юнусалиев 1924-жылы чыккан И.Арабаевдин “Алиппесинен” баштайт. Андагы кыргыз тилинин тыбыштык системасы, башка тилдерден болгон айырмасы, сингармонизм тууралуу берилген маалыматтардан эле кыргыз тили, анын диалектилери жөнүндө түшүнүк алууга болот деп эсептейт.

“Кыргыз тилинин ичиндеги диалектилик (говордук) өзгөчөлүктөрдү байкоо иштери, – деп² жазат. Б.М. Юнусалиев, кийинчерээк 1930-жылдары профессорлор К.К. Юдахин жана И.А. Батманов тарабынан жүргүзүлдү”. Окумуштуу мындай жыйынтыкка 1938-жылы жарык көргөн И.А. Батмановдун “Северные диалекты киргизского языка” аттуу эмгегине жана К.К. Юдахиндин 1940-жылы басылган “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн баш сөзүндөгү кыргыз диалектилери жөнүндөгү материалдарга таянуу менен келген.

И.А. Батмановдун жогоруда аталган эмгеги чындыгында эле кыргыз диалектилерине (так айтканда түндүк диалектиге) арналган алгачкы көлөмдүү эмгек болуп саналат. Ошондуктан К.К. Юдахин И.А. Батмановду “кыргыз диалектилерин изилдөөнү эң биринчи баштоочу”³ деп атаган.

И.А. Батманов аталган эмгегинде диалектилерди “наречие” деген термин менен берип, кыргыз тилин эки диалектиге, түндүк жана түштүк деп бөлүп, иштин негизин түндүк диалектидеги тилдик өзгөчөлүктөр жөнүндөгү материалдар түзгөн. Мында негизинен түндүк кыргыз тилиндеги тыбыштык өзгөчөлүктөр жөнүндө айтылып, фонетикалык диалектизмдер талдоого алынган. И.А. Батмановдун сөздөрдөгү фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карап кыргыз тилинин түндүк диалектисин жети диалектиге бөлгөн.

1. Талас-Чаткал диалектиси – белгилери: тоо, найса, байда, барабыс ж.б.
2. Төмөнкү Чүй диалектиси – белгилери: тоо, найса, байда // пайда, кысыл ж.б.
3. Күнгөй Ала-Тоо диалектиси – белгилери: тоо, найза, байда, кызыл ж.б.
4. Ысык-Көл өрөөнү диалектиси – белгилери: тоо, найза, пайда, байда кызыл ж.б.
5. Нарын диалектиси – белгилери: тоо, айза, байда, кызыл, барагой ж.б.
6. Ат-башы диалектиси – белгилери: тоо, найза, байда, кызыл, барайгой ж.б.
7. Кочкор-Жумгал диалектиси – белгилери: тоо, найза, байда барабыс ж.б.

Кийинчерээк И.А. Батмановдун белгилеген фонетикалык өзгөчөлүктөр, түндүк диалектинин жетиге бөлүнүшү сынга алынып, андагы айрым, талаш, так эмес маалыматтар окумуштуулар тарабынан, анын ичинде Б.М. Юнусалиев тарабынан сыңдалып, тактоолор киргизилген⁴. К.К. Юдахиндин 1940-жылы кирген “Кыргызча-орусча” сөздүгүндө кыргыз тилинде түндүк жана түштүк диалектилери бар экендигин көрсөткөн. Өзү сунуш кылган классификациясында аймактык жана этностук принциптер да эске

¹ Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер, Ф., 1985, 73-бет. (Мындан ары цитаталар ушул эмгектен алынат).

² Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек, 78-бет.

³ Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка. Ф. 1938-ж.

⁴ Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф. 1985, 74-б.

алынганын белгилейт. К.К. Юдахин өзү иштеп чыккан диалектилерди классификациясын кийинчерээк толуктап, айрым кемчиликтерин жоюп, кайрадан иштеп чыккан⁵. Тилчи-окумуштуу кыргыз диалектилерин төмөнкүдөй таблица түрүндө иштеп чыккан.

Тоо (Түндүк Кыргызстан (Талассыз))	Tow (Түштүк Кыргызстан жана Талас)
Кысыл (солто, сарбагыш, саяк)	Кызыл (бардык башка уруулар)
Болбойт (Түндүк Кыргызстан жана Талас)	Бовойт Түштүк Кыргызстан
Эле, жибер (Ичкиликтерден башка уруулар)	Эле, жүгөр (Ичкилик уруулар)

К.К. Юдахиндин бул классификациясы да кийинчерээк Б.М. Юнусалиев тарабынан сынга алынып, андагы кетирилген так эместиктер, катарлар диалектилик материалдардын али толук жыйнала электиги менен түшүндүрүлгөн.

1950-жылдардын баш жагынан тартып кыргыз тилинин диалектилерин изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулуп, 1953-жылдан тартып Тил жана адабият институту менен Кыргыз мамлекеттик университетинде атайын уюштурулган диалектологиялык экспедициялар бүтүндөй Кыргызстандын бардык аймактарын ага кошуп, Өзбекстандагы кыргыздардын диалектилик өзгөчөлүктөрүн изилдеп, материал топтой башташат.

Кыргыз диалектилеринин активдүү изилдене башташы, ал боюнча өзүнчө илимий эмгектердин күрдөөлдүү жарыяланышы дал ушул 50-60-жылдарга туш келет. Алардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. – Ф.: 1956.

2. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говору. – Ф.: 1956.

3. Бакинова Г. Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говору. – Ф.: 1958.

4. Ахматов Т. Кыргыз тилинин Талас говору. – Ф.: 1959.

5. Бакинова Г. Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй областынын говору. – Ф.: 1959.

6. Абдулдаев Э., Мукамбетов Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерки. – Ф.: 1959.

7. Абдулдаев Э., Бакинова Г. Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. – Ф.: 1962.

8. Кыргыз диалектологиясынын очерки. – Ф.: 1959.

9. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. – Ф.: 1956.

10. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. – Ф.: 1966.

Бул 1950-60-жылдардагы кыргыз диалектологиясына арналган атайын эмгектердин толук эмес тизмеси. Мындан сырткары Кыргызстандагы кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр, тянь-шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр жөнүндө да эмгектер жарык көргөн. Аталган эмгектерде, негизинен, диалектологиялык экспедиция учурундагы материалдар талдоого алынып, алардын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири сөз болгон. Дээрлик бардык эмгектердин аягында талдоого алынган говорлордон топтолгон материалдар тиркеме түрүндө берилген. Бул салттуу көрүнүш кабыл алынып, Б.М. Юнусалиевдин эмгегинде да тиркемелер берилген.

Б.М. Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясында” өзүнө чейинки иликтөөлөргө кыскача токтолуп, алардын ийгилик-кемчиликтерин көрсөтүп берген⁶.

Жогорку маалыматтардан улам кыргыз тилинин диалектилери Б.М. Юнусалиевге чейин кыйла иликтенип, бай материалдар топтолуп, кыргыз диалектология илими калыптанып калган деп корутунду чыгарууга болот.

Б.М. Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык илимий мурастарынын ичинен “Кыргыз лексикологиясы” (орус тилинде, 1959) менен “Кыргыз диалектологиясы” (кыргыз тилинде, 1971) эң орчундуулары жана эң көлөмдүүлөрү болуп саналат. Бирок, аталган эки фундаменталдуу эмгек жазылыш мезгили, жазылуу тарыхы, иликтөө методдору, мазмуну ж.б. бир топ айырмаланып турат.

Алгач диалектологиялык эмгектин жазылышынын өбөлгөлөрү, зарылдыктары боюнча Б.М. Юнусалиевдин шакирти, кыргыз диалектологиясы, диалектологиялык сөздүктү түзүү боюнча чоң адис Ж.Мукамбаевдин пикирине кайрылалы.

“Мындан жыйырма жыл илгери, жада калса, беш-он жыл мурун эле “жуурканда жең жок, кыңырыкта кын жок, кыргыз диалектологиясында китеп жок” деп калар элек. Окуу китебинин жоктугу бардык кыргыз тилчилердин да жүрөгүн өйүп, ыңырактын ырдаганындай эле болчу. Окуу куралынын жоктугу кыргыз тилчилеринин ичинен аны көбүрөөк бушайманга салып, кыргыз филологиясын олуттуу иш жасоого түртүп жүрдү. Мурда эч үлгүсү болбогон жаңы окуу куралын түзүү уюму жок.

Ал адегенде “Кыргыз диалектологиясынын” программасын иштеп чыкты. Анан узак жылдар бою бул предмет боюнча лекция окулду. Кыргыз тилинин говорлору, диалектилери боюнча бардык монографияларды, ал гана эмес айрым макалаларды да көз элесинен өткөрүп, пайдалуу пикирлерди, фактыларды өзүнө жыйнай берди. Анын баары келечектеги окуу китебине тирөөч болушу ишке айлана баштаган. Профессор эмнеси болсо да студент филологдор үчүн окуу китебин жазып бермейинче, жүрөгүнүн

⁵ Юдахин К.К. Из лаялакских материалов. Труды ИЯЛИ Кир РАН СССР, вып. 2. 1948.

⁶ Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек, - 93-бет.

чийи таркабасын сезген. Акыры окуу китебинин өзөгү пайда болду. Автор аны кайра-кайра түздөдү. Бирок, бир кейиштүү жери ошончолук көп жыл иштеген ишинин китеп болуп чыгып, студенттер урунуп кубана окуп жүргөн күндөрүн көрбөй калды.

Б.М. Юнусалиев ташка тамыр байлатты, бирок, аны өзү көрбөдү, ошентсе да ак тилеги ишке ашты. Он жыл бою иштеп жүргөн китеби “Кыргыз диалектологиясы” деген наамда “Мектеп” басмасынан чыгып, 3000 нуска табак менен басылып чыкты.”⁷

Ж. Мукамбаевдин макаласынан атайынан эле узагыраак цитата келтирдик. Анткени андай эмгектин жазылыш себептери, зарылдыгы жана окумуштуунун жасаган мээнети тууралуу ачык айтылган. Биздин оюбузча, Б.М. Юнусалиевдин диалектология боюнча эмгек жазууга болгон ой-тилеги Ж. Мукамбаев айткан мезгилден тартып эмес, андан алда канча мурун окумуштуунун кыргыз тил илимине болгон кызыгуусу менен бирге, кошо пайда болгон. Анткени, академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тил илиминин кайсы проблемасына кайрылбасын, алардын бардыгын кыргыз адабий тили менен байланыштырып, кыргыз адабий тилинин байышына, өркүндөп-өсүшүнө кызмат кылууга багыттап, ошондой келечектүү жана чоң максаттарды коюп изилдеген. Мисалы 1949-жылы Фрунзе шаарында басылып чыккан “Вспомогательные глаголы в киргизском языке” деген диссертациясынын авторефератынан мындай деген сүйлөмдөрдү окуйбуз.

“Ныне государственный киргизский литературный язык, обогащенный в о всех составных частях – фонетике, лексике, синтаксисе, служит в руках народа и в его борьба закончателное настроение коммунизма...”⁸. Мындан улам кыргыз тилиндеги көмөкчү этиштен тартып бардык иликтөөлөр кыргыз адабий тилин байытууга, анын коомдо кызмат кылуусуна багытталганы көрүнөт.

Эгерде, Б.М. Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык мурастарын бир бүтүндүккө бириктирип, андагы өзөк маселени аныктоого аракет кылсак, алардын бардыгы кыргыз адабий тилине, адабий тилдин актуалдуу маселелерине барып такалат. Мына ушундай мамиле окумуштууда кыргыз диалектилерине, алардын изилденишине карата да болгон. Фактыларга кайрылалы «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1954-жылдын 29-октябрдагы санына «Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери» деген көлөмдүү макаласы жарык көрөт. Анда кыргыз адабий тилинин калыптаныш маселелерине токтолуп, андагы диалектилик сөздөрдүн мааниси менен орду жөнүндө да такталат. Адабий

тилдин негизги базасы анын диалектилерин экендигин белгилейт.

Бул макалада кыргыз адабий тилинин маанилүү маселеси катары диалектилерге да кайрылып, төмөнкүдөй проблемалар бар экендигин көрсөтөт.

“Жергиликтүү диалектинин базасында калыптана, нормалана баштаган адабий тил, кай жерде жана кандай болбосун грамматикалык түзүлүш жагынан да, лексика жагынан да жергиликтүү говорлор, диалектилердин эсебинен байыйт. Же ушул күнгө чейин кыргыз диалектилерин терең изилденбегендиктенби же тим эле бул олуттуу маселени капарга албагандыктанбы, айтор жазуучуларыбыз да, журналисттер жана котормочулар-рыбыз да кыргыз адабий тилинин сөздүк составын жергиликтүү диалектилерде кездешүүчү эң сонун турнирлер жана сөз тизмектери менен толуктап туруу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышпай келатышат”⁹.

Мындан улам өткөн кылымдын 50-жылдары кыргыз диалектиси али толук жана терең изилдене электигин, Б.М. Юнусалиев диалектилик сөздөргө, жалпы эле диалектология илимине чоң маани берип, адабий тилдин байышын, кыргыз терминологиясынын өсүп-өнүгүүсүн да диалектилер менен биримдикте караганы көрүнөт.

Ошол эле учурда адабий тил, анын байышы жеке эле тилчи-окумуштууларга тиешелүү болбостон, бүтүндөй кыргыз коомчулугуна, айрыкча жазуучу, журналист, котормочуларга да милдеттүү болорун айткан. Демек, Б.М. Юнусалиев кыргыз диалектологиясына 1950-жылдары эле көңүл буруп, ал боюнча пикирлерин жарыялап, жыйналыштарда айтып турган деген жыйынтык чыгарууга болот.

Диалектилик сөздөрдү топтоо менен бирге эле Б.М. Юнусалиев диалектологияны окутуу иштерине да 50-жылдары көңүл бура баштаган. Бул мезгилде өзү университетте кыргыз диалектологиясы боюнча лекциялык сабактарды өткөн. Илимий изилдөө жана окутуу-үйрөтүү иштериндеги проблемаларды өзү көрүп, билип турган. Мындай маселелердин бири кыргыз диалектологиясын филолог студенттерге окутуу жумуштарын системага салып, илимий негизде жүргүзүүгө багыттоо зарыл болчу. Б.М. Юнусалиев жогоркудай зарылдыктардан улам 1954-жылы 26 бет көлөмүндө “Кыргыз диалектологиясы боюнча программа” иштеп чыгып, пайдаланууга берген.

Бүгүнкүгө чейин жыйналган материалдарга караганда, Кыргызстандагы диалектилерге жалпы мүнөздөмө берүүгө жарарлык материалдар бар. Дагы жаңы материалдар жыйноо жана терең изилдөө максатында Тил жана адабият институту жана Кыргыз университети тарабынан жыл сайын пландуу түрдө экспедициялар жиберилип, жыйынтыктар чыгарылууда”¹⁰. Ошону менен бирге эле тилчи-окумуштуулардын тажрыйбалары али жетишсиз болуп,

⁷ Мукамбаев Ж. Ажары жарык эмгек // “Мугалимдер газетасы” 1972, 5-май.

⁸ Юнусалиев Б.М. Автореф. Канд. Фил. Наук н атему: Вспомогательные глаголы в киргизском языке, Ф.: 1949, - 1-бет.

⁹ Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф.: 1985-326-бет.

¹⁰ Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек. – 337-бет.

тил фактыларын жыйноодо жана изилдөөдө салыштырма-тарыхый методун жетиштүү деңгээлде колдоно албай жатышкандыгын да ачык айткан.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер, Ф., 1985. (Мындан ары цитаталар ушул эмгектен алынат).
2. Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка. Ф. 1938-ж.
3. Юдахин К.К. Из лаялакских материалов. Труды ИЯЛИ Кир РАН СССР, вып. 2. 1948.
4. Юнусалиев Б.М. Автореф. Канд. Фил. Наук н атему: Вспомогательные глаголы в киргизском языке, Ф.: 1949.
5. Мукамбаев Ж.Ажары жарык эмгек // “Мугалимдер газетасы” 1972, 5-май.
6. Юдахин К.К. Из лаялакских материалов. Труды ИЯЛИ Кир РАН СССР, вып. 2. 1948.

Рецензент: д.филол.н., профессор Жапаров Ш.